

Христо Матанов

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНИ

ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРЦИ

София, 2022

© Издателство „Изток-Запад“, 2022

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

© Христо Матанов, автор, 2022

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2022

ISBN 978-619-01-1156-6

ХРИСТО МАТАНОВ

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ
БАЛКАНИ

ИСТОРИЧЕСКИ ОЧЕРЦИ

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	9
УВОД В ИСТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНИ	13
1. Название и граници	13
2. Географски характеристики.....	20
3. Балканският полуостров в периода на късната Античност	25
<i>а. Население</i>	25
<i>б. Балканският полуостров в структурата на Римската и Ранновизантийската империя</i>	29
ОТ АНТИЧНОСТ КЪМ СРЕДНОВЕКОВИЕ. НАШЕСТВИЯ И ЕТНИЧЕСКИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ VI – VII В.	34
1. Славяни, прабългари, авари и Източната Римска империя до началото на VII в.....	34
2. Заселване на славяните на Балканския полуостров	45
3. Балканите между промяната и континуитета	56
РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНСКИ ДЪРЖАВИ (VII – X В.)	64
1. Византия: обновеното наследство	64
2. Между „варварската анархия“ и държавността	73
3. Държавите на хървати и сърби през ранното Средновековие	81
RENOVATIO PACIS BYZANTINÆ И ПРОМЕНЯЩИЯТ СЕ БАЛКАНСКИ СВЯТ	102
1. Византийската реконкиста и Балканите	102
<i>а. Византия: ограниченият триумф</i>	102
<i>б. Етно-демографски проблеми на Балканите под византийска власт</i>	109
<i>в. Църковна организация и манастирски живот на Балканския полуостров в края на X и през XI в.</i>	124
2. Дуκлянската държава и жупаните на Рашка	132
3. Балканският север и „второто Велико преселение“	141
4. Новите реалности в Далмация	151
5. Хърватия от края на X до последната четвърт на XI в.....	159
ВИЗАНТИЯ, ЕВРОПА И БАЛКАНИТЕ ОТ КРАЯ НА XI ДО КРАЯ НА XII В.	165
1. От възстановено величие към упадък.....	165
2. Балканите и кръстоносните походи от края на XI до края на XII в.....	178
3. Унгария, Хърватия и далматинските градове	197
4. Новите балкански държави	205

<i>а. Сърбия: от автономия към самостоятелност</i>	205
<i>б. Босна и княжествата в Западните Балкани</i>	213
БАЛКАНИТЕ СЛЕД ЧЕТВЪРТИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД	224
1. Възникване, характер и развитие на Латинска Романия	224
2. Венецианска Романия	239
3. Неовизантийските държави и борбата за византийското наследство	250
4. Сърбия през първата половина на XIII в.	261
5. Унгария и северозападните балкански земи преди и след татарското нашествие	273
НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ СТОЛЕТИЯ	285
1. Византия: второстепенна балканска сила	285
2. Възходът на Сърбия в края на XIII и през първите три десетилетия на XIV в.	297
3. Далмация и далматинските градове	310
4. Хърватските земи на кръстопът: между унгарската корона и независимостта	320
5. Босна: укрепване на държавността	329
6. Възникване на Влашкото и на Молдовското воеводство	336
БАЛКАНСКИЯТ ПОЛУОСТРОВ В НАВЕЧЕРИЕТО НА ОСМАНСКОТО НАШЕСТВИЕ	343
1. Общи черти и регионални особености в развитието на балканските държави и общества	343
<i>а. Балканите в контекста на европейското развитие от първата половина на XIV в.</i>	343
<i>б. Кризата във Византия и първите набези на османските турци на балканска земя</i>	348
2. Сърбия при управлението на Стефан Душан	357
3. Венецианските, генуезките и латинските владения на Балканите	371
4. Експанзията на албанския етнически елемент на юг	387
БАЛКАНСКИЯТ ПОЛУОСТРОВ В ПЕРИОДА НА РАЖДАНЕТО НА НОВАТА БАЛКАНСКА „ВЕЛИКА СИЛА“	391
1. Османската държава в периода 1354–1402 г.	391
2. Разпадането на Душанова Сърбия и съдбата на бившите ѝ територии до края на XIV в.	404
<i>а. От смъртта на цар Стефан Душан до края на 1371 г.</i>	404
<i>б. От 1371 г. до битката на Косово поле</i>	414
3. Ранните антиосмански коалиции и тяхната съдба	424
4. Битката на Косово Поле. Балканският полуостров към края на XIV в.	438
5. Света гора и другите православни манастирски общности	454
6. Босна при управлението на бан и крал Твъртко I	462

ПОД СЯНКТА НА ПОЛУМЕСЕЦА	473
1. Балканският полуостров в периода на османската междуособица и на нейното преодоляване.....	473
2. Османската експанзия през 20–40-те години на XV в.....	489
3. Угаснали надежди	500
4. Балканите под властта на новата империя	514
<i>а. Гибелта на Византия</i>	<i>514</i>
<i>б. Походите срещу Сърбия и нейното завладяване.....</i>	<i>518</i>
<i>в. Антиосманската съпротива в албанските земи в епохата на Скендербег.....</i>	<i>524</i>
<i>г. Гибелта на средновековна Босна и завладяването на Херцеговина</i>	<i>531</i>
<i>д. Падането на Черна гора под османска власт</i>	<i>536</i>
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	542
ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ	544
1. Поредици и корпуси с извори за отделните балкански държави, народа и общности през Средновековието	544
2. Общи съчинения върху историята на Балканския полуостров през Средновековието	546
3. Общи съчинения върху историята на отделните балкански народи и държави през Средновековието	546
4. Публикации по отделни проблеми на балканското средновековно развитие....	547

ПРЕДГОВОР

Събитията на Балканския полуостров през последното десетилетие отново привлякоха вниманието на световната общественост към съдбата на този европейски регион. Те за сетен път създадоха впечатлението, че тази част на Европа се движи в друга времева зона, че тя решава проблеми, които в евро-атлантическия свят отдавна са решени или изглеждат решени. Мнозина от европейците и американците, които се опитваха да обяснят разпадането на бивша Югославия, войната там, изострянето на албанския проблем и др., направиха за себе си няколко извода. Някои от тях звучаха банално за балканските хора, а други им бяха чужди, тъй като самите те бяха техни творци и следователно бяха част от тях.

Най-важният извод все пак бе, че много от съвременните балкански политически, национални, демографски и икономически проблеми са исторически обусловени. Той логично доведе и до констатацията, че „Балканите произвеждат прекалено много история“. Осъзнаването на историческата подплата в ставащото на Балканите предизвика вълна от засилен интерес към тяхната история, култура и национална проблематика. Колкото повече този интерес уплътняваше знанията за балканското минало, толкова повече се засилваше убеждението, че никой исторически период не може да бъде игнориран от контекста на ставащото на балканска земя. Това важи с голяма сила за епохата на Балканското средновековие, когато се формират фундаментални обществени и културни дадености в балканските общества.

Констатацията за „свърхпроизводство“ на история обаче бе по-голямо интелектуално предизвикателство и в отговор на него сред учените, политиците и обществениците се появи значителен разнобой на мненията. Сред повечето от тях като че ли надделя концепцията, че това огромно историко-културно наследство трудно се осмисля, трудно се вкарва в някакви предварителни рамки, трудно служи на целите на балканското разбирателство. А политиците са хора, които искат от хуманитарните науки кратки отговори и ясни обяснения на сложните исторически явления. Някои побързаха да разсекат гордиевия възел, като заявиха, че балканските хора просто трябва да се отърват от смазващия ги исторически багаж. Това засега и за в бъдеще е нереалистично. Никой не се отказва от собствената си традиция, а я преосмисля от гледна точка на новите изисквания на съвременността, на глобализацията и на падането на държавните граници.

Малцина се досетиха или дръзнаха да кажат публично, че сложността на балканското историческо наследство произтича предимно от инструмента-

лизирането на историческите знания за национални или политически цели. Значителният исторически материал, при това парцелиран по национален признак, действително създава впечатление за необятност и невъзможност за цялостно осмисляне. Ако той обаче бъде разглеждан не от гледна точка на националното обособяване и самоутвърждаване, както е било досега, а от гледна точка на общото и специфичното в историята и културата на региона, нещата вероятно ще си дойдат на мястото. Оказва се, че подобно осмисляне никак не е лесно поради съществуващата традиция всяка отделна балканска нация да гледа на своето минало като нещо уникално, а историческите знания да се използват едва ли не само за патриотичното възпитание на подрастващите и на обществото.

Затова не бива да ни учудва обстоятелството, че да пишат общи истории на Балканския полуостров се заеха предимно небалкански изследователи. Те, естествено, не страдаха от „детската болест“ на националната сегрегация, от която за съжаление все още не са се излекували балканските историографии и повечето техни представители. Тези учени, разбира се, по-леко решаваха деликатните проблеми на балканските взаимоотношения. Много от онова, което те написаха, приличаше на нашумялото напоследък новозеландско или австралийско червено вино „мерло“ – добро като качество, но без специфичния букет на виното, отгледано в истинската си родина.

Тези проблеми отдавна са ме занимавали в чисто професионален план. От друга страна, като преподавател по балканска средновековна история често съм се сблъсквал с непознаване на основни моменти от битието на балканските ни съседи. Всичко това си каза думата като подтик за написването на тази книга. Както и много други колеги, и аз съм изпаднал в баналната ситуация, при която, без да се усещам, съм бил поведен по този път от съществуващата конюнктура и от афиширания интерес към проблематиката. Няма да скрия все пак, че публикуването на подобен общ труд върху Балканското средновековие за мен бе преди всичко интелектуално предизвикателство, още повече че с него не са свързани никакви амбиции за придобиване на титли и научни звания. С настоящата книга излизам като изследовател пред съда на своите читатели, а като преподавател – пред съда на своите студенти. Слава Богу, никакви комисии или научни съвети няма да имат възможността да я оценяват по силата на някакви техни си критерии.

Разбира се, бях обхванат и от желанието да се преборя с една материя, която крие безброй подводни камъни. Доколко съм се справил с тази задача ще отсъди читателят. Бързам обаче да заявя, че при написването на следващите редове неизменно съм се стремял към отказ от каквито и да било национални приоритети. Опитвал съм се да внушавам чувство на уважение към съдбата и постиженията на всички балкански нации. Това бе плод на дълбоко вътрешно убеждение, а не на каквато и да било конюнктура. Позволявам

си в този смисъл да изтъкна, че поради тази причина съм се стремял, където това е възможно, да се придържам към оригиналната за всеки балкански регион и език топонимия и именна система. Ако не съм успял напълно в този си стремеж, очевидно ще трябва да призная, че още не съм се отървал изцяло от онези наслагвания, срещу които си позволявам да изрека доста тежки обвинения.

Тази книга бе замислена и написана преди всичко като учебник за студентите по история от Софийския университет „Свети Климент Охридски“. В основата ѝ залегна курсът от лекции по Балканско средновековие, който вече няколко години чета пред тях. Искрено се надявам, че той би могъл да стане учебно пособие и за други български университети, където се изучава балканска средновековна история. На останалите читатели, които биха проявили интерес към тази материя, държа да кажа, че съдържанието на книгата е моделирано в зависимост от учебните програми на Историческия факултет. Поради тази причина от него отсъстват подробни глави и параграфи за българското средновековно развитие, което се изучава в друга дисциплина. В настоящата книга елементи от българския средновековен феномен присъстват дотолкова, доколкото са ключови за разбирането на общите балкански проблеми и явления. Не са предадени в пълен обем и много факти от историята на Византийската империя, тъй като дисциплината византология също е добре застъпена в университетските учебни програми. В този случай моят стремеж е бил да се представи типологията на византийското развитие, с оглед на трайното влияние на византийската цивилизация на балканска земя. Въпреки тези предварително афиширани „бели петна“ съм се стремял към максимална пълнота на изложението и се надявам да съм успял в този си стремеж.

Рождество Христово
София, 2001 г.

Авторът

УВОД В ИСТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БАЛКАНИ

1. Название и граници

Названието Балкански полуостров е било предложено за пръв път и въведено в научен оборот от немския географ Аугуст Цойне през 1808 г. в публикуваната от него книга „Опит за научно описание на земята“. Предлагайки това название, Аугуст Цойне се е ръководел от две обстоятелства. На първо място, това е била аналогията с названията на другите два южни европейски полуострова: Апенинския и Пиренейския. Те, както е добре известно, получават имената си от планините, които доминират в тях или ги отграничават от европейския материк. На второ място, немският географ е бил повлиян от наложената още от античните географи представа, че планината Хемус (Балкан, Стара планина) е пресичала хоризонтално полуострова, доминирала е неговия ландшафт и се е простирила без прекъсване от Черно море до полуостров Истрия. Предполагало се е, че тази планинска верига не само дава географския облик на земите, южно от река Дунав, но и че ги отделя от останалата територия на Европа. Доминирало схващането, че планинската верига, наричана по това време по-често Балкан, представлява естествена северна географска граница на земите, които Цойне означава като „Балкански полуостров“.

Налагането на това название всъщност идва като резултат от две обективни обстоятелства. От една страна, това са опитите на учените от XIX в. да очертаят по-точно границите на европейските подрегиони и да преодолеят елементарното деление на Европейския континент на Западна, Източна, Северна и Южна Европа, завещано им от дейците на Просвещението. Заедно с това все още неоспорими били географските представи за отделните региони и в частност за земите между Черно, Адриатическо и Егейско море, предадени на европейците от античните географи. Те се разпространявали от европейските учени хуманисти с присъщото им преклонение пред авторитета на Античността. Стремещът към регионализация на знанията за Европейския континент налага сред научната общественост и сред по-широките образовани слоеве представата за регионалната специфика на балканските земи. А все

още разпространените антични представи за неговата география, съчетани с изместването на названието Хемус от названието Балкан, дали на тези земи название, с което те са известни и досега. Очевидно е, че мотивите от географско естество, които довели до „кръщаването“ на полуострова, почивали на грешни представи за характера на балканската планинска верига.

Преди Аугуст Цойне да въведе понятието Балкански полуостров, в научната книжнина са били използвани множество други различни названия за него. Учените, пътешествениците и писателите, които са гледали на земите му като на люлка на блестящи древни и средновековни цивилизации, са предпочитали да използват названия, които да напомнят за тях: Илирийски, Тракийски, Дардански, Елинистичен, Римски, Византийски и др. Дори османската администрация обозначавала балканските си територии като „Румелия“ (от турското словосъчетание „Рум-или“ – буквално „римска земя“). То напомняло, че тези земи са били отнети от „Римската империя“, т. е. от Византия. С такава, макар и неточна представа за византийска хегемония на Балканския полуостров, останали първите османски завоеватели, стъпили на балканска земя.

Други европейски учени, пътешественици и дипломати, за които полуостровът е бил интересен повече от гледна точка на отношенията на християнска Европа с Османската империя, са предпочитали да го наричат Европейска Турция, Турция в Европа, Европейски Левант, Ориенталски полуостров и др. Самите балкански жители дълго време са нямали идея за това, че населяваните от тях земи се схващат от европейците като обособен в географско, геополитическо и историко-типологическо отношение регион. Балканските интелегенции са нямали отношение към даването на име на полуострова, на който са живеели. Чрез книгите и учебниците по география те възприемат названието, предложено им от европейците. В по-късен период някои балкански учени са изпитвали известно неудобство от името на полуострова. Названието Балкан е било от турски произход и по-скоро е напомняло на хората за османското владичество на полуострова, отколкото за древните култури на елини, траки, илири, даки и др. Освен това понятието „балканизация“ бързо станало символ на всичко друго, но не и на ред, спокойствие и нормално развитие. Опитите на такива учени да предложат и да наложат ново название на полуострова са се проваляли поради простото обстоятелство, че балканските учени нямали необходимия авторитет, а официализирането на името в авторитетни европейски научни и политически среди вече е било свършен факт.

Тъй като полуостровът е бил назван на едно от имената на днешната Стара планина – Балкан, необходимо е накратко да проследим появата и налагането на този топоним. В науката господства възгледът, че названието Балкан е от персийско-турски произход. Съществува мнението, че във времето, когато османските турци стъпват на полуострова, те обозначават с тази

дума всички значителни планински възвишения. За тях например Карпатите са били „Унгурус Балкан“ (т. е. „унгарски планини“), централната част на Стара планина – „Коджа Балкан“ (т. е. „голяма планина“) и т. н. Твърде бързо обаче названието се пренася само и изключително върху планината, известна на античните географи с тракийското име Хемус. През 1565 г. названието Балкан в този му смисъл се среща в официални османотурски документи. Още преди това обаче западни дипломати и пътешественици споменават, че сред местното население планината е била известна като „Балкан“. Пръв за това съобщава италианският хуманист Филип Буонакорски Калимах през 80-те години на XV в. И ако названието Балкан все пак не се налага бързо на страниците на западните пътеписи за полуострова, причината за това е фактът, че пленените от Гръцката и Римската античност европейци са предпочитали да се придържат към античното название на планината – Хемус. Те упорито са повтаряли очевидната истина, прочетена в античните географски описания, че Хемус е огромна планинска верига, част от една мощна „верига на света“ (*catena mundi*), която пресича целия полуостров от изток на запад и от чиито върхове при ясно време може да се видят едновременно Черно и Адриатическо море, както и река Дунав.

Мимоходом е изказано и друго предположение за произхода на топонима Балкан. Някои го свързват с персийския израз *Bala Khana*, който означавал „висока сграда“ или въобще нещо импозантно и величествено. В тази връзка се припомня, че в областта, източно от Каспийско море, съществуват две планински възвишения с названието *Balkhan*. Заключение е, че топонимът Балкан е наложен не от османските турци, а от някоя от множеството номадски преселнически вълни, идващи на Балканския полуостров от Прикаспието, Приазовието и Северното Черноморие. Не се изключва възможността това да са прабългарите, чийто език е съдържал добре уловими персийски елементи. Разбира се, тази теория има относително значение, тъй като нито един извор от Средновековието не е регистрирал названието Балкан или каквито и да са производни от него.

Само двацет години след като Аугуст Цойне предлага полуостровът да се нарича Балкански, френският географ и минералог Ами Буе авторитетно опровергава заблудата, че Балканската планинска верига пресичала целия полуостров. Той очертал нейния обхват от Черно море до р. Тимок. Тези точни наблюдения обаче дошли късно, за да окажат влияние върху разпространението на названието Балкански полуостров.

Колкото повече европейските територии на Османска Турция се превръщали в средоточие на Източния въпрос, толкова повече названието Балкански полуостров се налагало в дипломатическите преговори, във вестникарските статии и в битовата лексика на европейските и балканските народи. През последните десетилетия на XIX в. то окончателно добило гражданстве-

ност. Успоредно с това Балканският полуостров си спечелил печалната слава на „барутен погреб“, от който всеки момент можела да пламне европейска война. Това било времето, когато младите балкански държави се борели за остатъците от османското наследство на Балканите и в което избуял като никога преди балканският национализъм. В съзнанието на европейците Балканите били територия на прекомерно политическо раздробяване и на съществуване на множество малки държави, на непрекъснати политически интриги и борби за разпределяне на територии, на изостаналост и преобладаваща аграрна икономика. С понятието „балканизация“ започнал да се означава всеки процес на дестабилизация, изостряне на противоречията, опасност от война, икономическа нестабилност и други подобни негативни явления в който и да е район на света. Събитията от последните години, свързани с разпадането на Югославия, дадоха нова жизненост на тези представи и затвърдиха пейоративния смисъл на понятията „балкански“ и „балканизация“. При това положение е разбираемо желанието на някои от съвременните балкански нации да оспорват своята балканска принадлежност, когато за това съществува дори и минимални основания от географски или друг характер.

Впрочем още в края на XIX в. някои географи и историци са предлагали различни названия за тази част на Европа, разбира се, не за да угодят на подобни „балкански капризи“, а за да удовлетворят собствената си научна добросъвестност. През 1861 г. известният немски албаноолог Йохан Георг фон Хан използвал названието Югоизточен полуостров. Трийсет години по-късно неговият сънародник Теобалд Фишер въвел понятието Югоизточноевропейски полуостров. След Първата световна война европейската регионална терминология се детайлизираща и придобила освен географски и геополитически привкус. Отправна точка била представата за съществуването на „Централна Европа“, простираща се от Белгия до България. Около този ориентир се нароили множество други названия: Централно-Източна Европа, Югоизточна Европа, Междинна Европа и др. Особено активни в пропагандирането на тези названия били немските учени. Според тях Балканският полуостров представлявал част от Югоизточна Европа и негова северна граница били теченията на реките Дунав и Сава. Тази теза с охота била възприета от някои балкански интелектуалци от държавите, които попадали в полосата, северно от въпросната граница. За тях това била добра възможност да елиминират неприятните за европейското ухо определения „балкански държави“ или „балкански нации“ и да възприемат по-малко притеснителните „югоизточноевропейски държави“ и „югоизточноевропейски нации“.

Тъй като немският националсоциализъм широко боравел с тъй наречените *Raumbegriffe*¹ и влагал в тях своята геополитическа философия, след

¹ Понятия за географски пространства или зони.

Втората световна война те били силно дискредитирани. Може би поради това или поради съществуващата терминологична инерция никой все още не е успял да предложи убедително алтернативно название на полуострова, което да се приеме единодушно и да измести старото. Затова въпреки критиката и неприятните емоции, които предизвиква названието Балкански полуостров, то продължава да се употребява. За балканските жители не остава друга възможност, освен да използват – къде с гордост от значителната концентрация на културна традиция в неговите земи, къде с известно притеснение заради вторичния пейоративен смисъл, който то е придобило.

Прецизният географски анализ чертае северните граници на Балканския полуостров по линията от устието на р. Идра (Идрия) в Триесткия залив, по южните склонове на Юлийските Алпи, по басейна на с. Сава и по течението на р. Дунав до делтата ѝ на Черноморския бряг. Останалите граници са ясно очертани от бреговете на Адриатическо, Егейско и Черно море. С оглед на средновековната епоха обаче тези географски ориентири имали малко или почти никакво значение. Границите на даден регион функционирали по различен начин в различните исторически епохи. Представите за тях също са исторически обусловени и не могат механично да бъдат пренасяни от една епоха в друга. Средновековните жители на Балканския полуостров не са били обременени с представата, че техният регион с нещо е по-лош от останалата Европа. За тях дилемата да бъдат жители на Балканите, на Югоизточна Европа или на Средиземноморието не съществувала. Те не са имали представа за по-късните спорове около тези названия.

Ако повечето от съвременните балкански нации могат да проследят своите корени в Средновековието, то наборът от средновековни балкански държави значително се различава от сегашния. При това тогава и разграничаването между „балкански“ и „небалкански“ държави не е съществувало. Ако искаме да направим „списък“ на балканските средновековни държави, той би трябвало примерно да включва Венеция. Тази италианска морска република имала крайбрежни, пристанищни и островни владения на Балканите през по-голямата част от Средновековието. За нея нито Адриатическо море, нито който и да е от неговите брегове са били някакви граници. За Републиката на Св. Марко това е бил просто „венециански залив“ и нищо повече. Балкански владения притежавали епизодично арагонската корона, както и италианският клон на френската династия д'Анжу. Унгарската монархия, поне от началото на XII в., е била и балканска държава, тъй като под нейния скиптър са били хърватските земи, а за известно време – Северна Босна и Далмация.

Развитието на средновековните балкански държави и общества и тяхното географско разположение категорично отказва да се съобразява със съвременните представи за географска, политическа, езикова, религиозна и всякаква друга граница. През цялото Средновековие на Балканите съществува-

ли междуетнически, междудържавни и културни връзки и зависимости, които обикновено имали надграничен характер. Така например векове наред Византийската империя обединявала под своя власт територии от Балканския полуостров, от Мала Азия, дори за кратко време от Северна Африка и Близкия изток. По този начин византийският феномен смело нарушавал естествената географска граница между Европа и Азия, между Балканския и Малоазиатския полуостров. Византийският културен модел прекрещавал границите на континентите, на държавите и народностите. От своя страна балканското крайбрежие на Адриатическо и Йонийско море през Средновековието се развивало под влиянието на италианския градски живот и култура. Градовете по далматинското крайбрежие копирали италианския градски модел, осъществявали търговските връзки между Балканския и Апенинския полуостров и по този начин свързвали Балканите с върховите постижения на средновековната цивилизация. Някои от тях били нещо като „малки балкански Венеции“, възникнали в среда, различна от апенинската. Адриатическо море, което прилича на огромен открит залив на Средиземно море, осигурявало достъп на крайбрежните балкански общества до най-динамично развиващия се регион на Средновековието: Средиземноморския. Същото важи и за части от Островна Гърция, която по принцип била свързана повече със Средиземноморието, отколкото естествения си балкански материк.

Чрез бреговете на Черно море Балканският полуостров бил във връзка с Кавказ, а чрез Крим и северните черноморски брегове – с обширните равнинни пространства чак до Южен Урал. Следователно навсякъде по протежението на балканските географски граници, очертани от толкова сигурни ориентирни като морските брегове, виждаме по-скоро преливане на държавни, обществени, културни и икономически модели, отколкото изолация и обособеност.

С още по-голяма сила подобна констатация важи за северната граница на полуострова. По нейното протежение от Северното Черноморие до полуостров Истрия няма сериозни географски прегради, като изключим, разбира се, Карпатите. Тази граница е широко отворена на северозапад към Централна Европа и на североизток към равнинните пространства на Източна Европа и Централна Азия. Чрез нея Балканският полуостров и обществата в него изпитвали постоянно влиянието на събития и явления, зародили се в обширни евро-азиатски ареали. Не са малко примерите, когато на полуострова се финализирали миграции или етногенетични процеси, зародили се на хиляди километри далеч от неговите земи. От североизток обстановката най-често се динамизирала от притока на номадски народи, повечето от които са се настанявали по Долен Дунав или Северното Черноморие. Тези територии са функционирали като обширна зона на исторически синтез между номадско-скотовъдните и уседнали земеделски общества. На северозапад всичко зависи от

това какви държавни и обществени структури са възникнали съществували в Панония: номадски хаганати или добре уредена монархия (Унгария). В първия случай Панония излъчвала нестабилност и динамика, които действали дестабилизиращо на Балканите. Във втория случай панонската равнина се превръщала в център на власт, който се борел за влияние на Балканите и правел опити да организира по свой модел прилежащите балкански общества.

Въпреки че мнозина географи чертаят северната граница на Балканския полуостров в централния и североизточния ѝ сектор по течението на р. Дунав, през средновековната епоха Влашката низина не може да бъде изключена от историческото, етническото и културното развитие на полуострова. Всъщност от историческа, културна, религиозна и икономическа гледна точка река Дунав не е разделяла, а е обединявала хората, живеещи по двата ѝ бряга. Дълго време Влашката низина била в пределите на българската държава. По-късно в нея се разпореждали различни номадски народи (кумани, татари и др.) Така пространството между Карпатите, река Дунав и Черно море функционирало като част от зоната на синтез между номадизма и уседналото земеделие. Констатацията, че през Средновековието Влашката низина е част от балканското развитие, не се поколебава и в периода на възникване и укрепване на Влашкото воеводство от началото на XIV в. насетне. Тази държава по своето държавно и културно-религиозно развитие принадлежала към византийско-славянския държавен, религиозен, езиков и културен модел. Влашкото воеводство поддържало интензивни контакти с общества южно от река Дунав и в много отношения споделяло тяхната историческа съдба.

От всичко казано дотук може да се направи изводът, че границите на Балканския полуостров през Средновековието представлявали не толкова демаркационни линии, колкото динамични „контактни зони“. Те свързвали балканските общества и държави с Апенинския полуостров, със Средиземноморието, с Мала Азия, с Кавказ и общества по Черноморския бряг, с Централна и Източна Европа, с Централна Азия. Тези многобройни и пъстри като обществено и културно съдържание контакти до голяма степен са отговорни за богатия обществено-културен синтез, който се осъществявал на балканска земя. Затова като цяло Балканският полуостров може да се определи не като „кръстопът“ или „мост“, а като обширна „контактна зона“, в която си давали и си дават среща разнообразни културни, езикови, държавно-политически и други дадености. Отвореността към света е била и е мощен стимул за културното развитие на балканските народи. От друга страна, тя е имала и има негативни последици за балканските общества и държави, защото е създавала и създава предпоставки за прекомерни обществено-политическа динамика и нестабилност.

Поради механизмите на функциониране на границите им и поради разположението им на важни пътища или трасета на движене балканските земи

са привличали заселници, завоеватели, религиозни учения и др. Това води до възникването на прекомерно пъстра картина на обществени отношения, държавни модели, етническите структури, култури и др. Тази пъстрота е един от отличителните белези на Балканския полуостров в сравнение с останалите европейски региони.

2. Географски характеристики

Още античните и византийските автори създали представата за планинския характер на Балканския полуостров. Европейските пътешественици от XV – XVIII в. я затвърдили, въпреки че никоя от балканските планини не може да се сравнява с географската мощ на Алпите или на планинските масиви в Мала Азия. В наше време като основна географска характеристика на полуострова се посочва изключителната разчлененост на балканския релеф. В подкрепа на това мнение един съвременен европейски учен е изчислил, че ако по някакъв начин релефът на Босна се превърне в равнинно пространство, ще се получи площ колкото целия Европейски континент. Тази прекомерна разчлененост е затруднявала комуникацията между отделните балкански области и ги е лишила от доминиращ географски център. При това положение практически невъзможно е било трайното обединение на полуострова под една политическа власт през Средновековието. Дори Византия, която наследила римската идея за организация на властта и в определени периоди основната мрежа от римски пътища, успяла да стори това само за кратки периоди от време през V – VI и XI – XII в. Империята, а и някои други балкански държави, които копирали нейния държавен модел и нейните амбиции, никога не успели да създадат такава комуникационна среда, която да осигури лесен достъп до държавните им центрове до отдалечените краища на полуострова. Затова трайното господство над целия Балкански полуостров се оказало неосъществимо за тях.

Въпреки че за византийците и за западните пътешественици от епохата на Хуманизма и Просвещението балканските планини са били впечатляващи, те никога не са представлявали непреодолима пречка за движението на хора, особено в периодите на нашествия и етнически промени. Планините са насочвали движението на хората, но никога не са го препятствали напълно. В периоди на относително спокойствие високите части на планините са били „непозната земя“ за държавните администрации, за църквите и за новостите в стопанския и обществения живот. На височина над 800 метра в Динарите, Родопите, Пинд, Бабуна, Тайгет, Стара планина и други възникнали и съществували обществени групи с особена култура и икономика, слабо повлияни от излъчването на големите балкански културни, политически и